

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.624

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ

Здійснено соціологічний дискурс проблем природи і форм виявлення девіантної поведінки в соціальному просторі та визначено правовиховні методи корекції цього явища.

Ключові слова: *девіантна поведінка, механізм і форми соціальних відхилень, правове виховання.*

Актуальність проблеми. Дослідження проблем девіантної поведінки є актуальним для будь-якого суспільства, що прагне стабілізувати соціальні відносини, зменшити рівень конфліктності, групової та індивідуальної фрустрації, посилити значення соціально-правового вормування. Сучасні наукові дослідження доводять, що формування здорового способу життя молоді і зрілого покоління, запобігання поведінковим відхиленням від усталених соціальних норм забезпечують успішна консолідація зусиль людини і держави, цілеспрямоване співробітництво відповідних суспільних інститутів (соціального контролю, економіки, права, освіти) на ґрунті продуктивних правовиховних практик і досвіду інших країн [1].

Завдання нашого дослідження полягає передусім у тому, аби у соціологічній парадигмі висвітлити девіантну поведінку як соціальний феномен та об'єкт правовиховного впливу.

Процес життєдіяльності людини висвітлює її особистісні якості та рівень засвоєння сталих цінностей, які визначають певні способи і моделі поведінки [2, с. 3–7]. Це доводить, що будь-які поведінкові акти (інтерації) здебільш є результатом усвідомленого вибору між численністю вчинків, які може здійснити особистість в одній і тій самій ситуації. У той же час **девіантність** є специфічним способом буття та поведінки особистості (групи) — це

відхилення від загально визнаних соціальних норм, зокрема (за Я. Гілінським) — невизнання громадської етики, права, ігнорування легітимних традицій, релігійних приписів. Головним чином, це вияви різноманітних моральних пороків, нехтування здоровим способом буття людини, агресивна і злочинна поведінка тощо [3, с. 4–9].

Девіантна поведінка, що ігнорує прийняті у соціумі норми, у спеціальній літературі тлумачиться здебільшого в двох значеннях [4, с. 79–80]. По-перше, як учинок або діяльність людини (малої групи), що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам. Як індивідуальний поведінковий акт девіантна поведінка вивчається переважно психологією, педагогікою та психіатрією. По-друге, девіантна поведінка інтерпретується як історико-соціальне явище, що виражається у відносно поширених, іноді масових формах людської діяльності, які не відповідають легалізованим нормам і визнаним суспільним стереотипам. У цьому значенні девіантна поведінка постає предметом досліджень з соціології, соціальної філософії, політології, кримінології, а також соціальної роботи.

Ступінь поширення соціальних відхилень, чисельність девіантних груп та осіб визначають передусім об'єктивні чинники — рівень розвитку суспільства, його культури, економіки і державності, політики і права, соціального контролю, стан суспільної моралі, соціального захисту громадян, наявність (чи відсутність) нормальних умов їх життєдіяльності, стабільність або аномічність конкретного суспільства. Відомо, що антисоціальний феномен девіантності, який прирівнюють до «морального зла», особливо підсилюється у часи соціальних потрясінь (революцій, війн, криз, суспільних колапсів), стихійних лих і техногенних катастроф. Так, більшість посттоталітарних суспільств, які вже 20 років важко долають системну кризу, з різною мірою гостроти пережили соціальну аномію і ще не подолали наслідки світової фінансової кризи 2008–2009 рр., наочно демонструють справедливість цієї тези.

За різних цивілізаційних умов поведінкові відхилення виявляються і сприймаються неоднаково, але існують деякі загальні закономірності процесу їх розвитку. Спільні риси девіацій полягають в їх соціально-історичному походженні, причинах та наслідках для суспільства і держави. Слід зауважити, що в основі соціально-ціннісного механізму перетворення девіацій на норму (і навпаки) лежать певні суспільні коливання, зміни еволюційного чи революційного характеру. Так, деякі поведінкові відхилення в окремій країні за нових історичних умов можуть стати прийнятою суспільством нормою (моральною чи правовою), наприклад, за умов революційного зламу політичного ладу, кризи тощо.

Девіантний шлях, як правило, обирають люди, які не вважають загально-прийняті соціальні норми природними і справедливими, не визнають усталених суспільних цінностей, не мають можливостей для самореалізації (про-

фесійної, статусної) за умов сформованої суспільної ієрархії, чия індивідуальність пригнічується, а фруструюча енергія блокується. Відповідно *соціальної механізми* продукування соціальних відхилень набуває такого вигляду.

– *Початкова ланка* — зміна ціннісних орієнтацій в окремих групах населення, що зумовлено, як правило, змінами об'єктивних соціально-економічних умов їх існування.

– *Етап знецінення колишніх ідеалів* — поширюється і викликає зростання міжособистісних конфліктів, а також веде до порушення соціальних норм, які регулюють відповідні стосунки.

– *Етап поглиблення, «генералізації» девіацій*: дія соціальних норм гальмується; виникає «тіньова нормотворчість»; настають дисфункції деяких соціальних інститутів; їх функціонування заміщується неформальними зв'язками. Він настає, якщо даний процес не підпорядкувати соціальному контролю з відповідною суспільною реакцією.

– *Відбуваються суттєві чи незворотні деформації* у системі суспільних відносин: зростають соціальні суперечності, які в свою чергу активно продукують поведінку з відхиленнями різних форм; погіршуються у цілому структура і динаміка асоціальних явищ.

Припинення або обмеження цих негативних процесів можливе на різних стадіях, але потребує системної, цілеспрямованої і різноформатної соціальної діяльності, передусім регулятивної, правовиховної, а також освітянської, культурологічної тощо. Державна лінія впровадження гуманістичних засад до правового регулювання, соціоекономічних стратегій вимагає розширення масштабів і спектру соціально-демографічних програм; реального забезпечення соціальних служб для дітей і молоді, багатодітних сімей, малозабезпечених, пенсіонерів; переорієнтації діяльності системи охорони здоров'я з метою посилення профілактики ризикових захворювань; розвитку і фінансування різних проектів реабілітаційного та адаптаційного спрямування [5].

Водночас постає нагальне питання щодо посилення просвітницьких правовиховних заходів з метою подолання правового інфантилізму, нігілізму та юридичного нецтва, які ведуть до поширення девіантної і протиправної поведінки. За нинішніх соціально-економічних, культурних та екологічних умов модернізації суспільства навчально-виховний процес у школі, вищих навчальних закладах слабо забезпечує ефективне поліпшення справ із збереження фізичного і духовного здоров'я учнівської молоді та, на жаль, не створює кардинальної протидії зростанню поведінкових відхилень серед учнів і студентів. Результати соціологічних досліджень свідчать, про те що нинішній спосіб життя частини українського юнацтва нерідко руйнівно впливає на стан їх здоров'я — як під час навчання, так і у перспективі подальшого дорослого життя. Звідси створюється очевидна загроза якості формування молодого покоління, адже фізично, психічно і духовно воно постає слабо підготовленим до вирішення завдань соціально-економічного розвитку Україн-

ської держави. Тоді як за умов глобальної світової конкуренції і становлення «суспільства інтелекту» якість продуктивних сил країни має визначатися володінням індивідами як найбільшим потенціалом життєвих і професійних знань та вмінь і, крім того, спроможністю доцільно застосовувати їх відповідно до соціальних очікувань при наявності доброго стану здоров'я, довголіття та інтелектуальної свідомості.

На окрему увагу заслуговують інформаційно-просвітні заходи мас-медіа, спрямовані на усвідомлення соціумом наслідків погіршення якості способу життя молоді та значення позитивного середовища її правової соціалізації. Вагома роль у цьому питанні належить вітчизняним ЗМІ, спеціалізованим маркетинговим кампаніям, рекламним агентствам, які формують громадську думку, зокрема, необхідності заборони (обмеження) реклами алкогольних напоїв (і пива), тютюнових виробів; поліпшення якості і обсягу соціальної реклами, що формує здорові стереотипи буття; активного залучення самої молоді до ухвалення рішень стосовно норм публічної поведінки; стимулювання її участі у програмах, спрямованих на зміну фізичного і духовного здоров'я; посилення правової освіченості і респектабельності українського студентства.

Форми і види девіантної поведінки досить різноманітні; найбільш небезпечні і руйнівні серед них ті, що завдають шкоди людині й усьому суспільству, це — *насильство, злочини та інші правопорушення, наркоманія, токсикоманія, пияцтво, алкоголізм, проституція, девіації на ґрунті сексуальних захворювань, самогубства*, а також *соціальний паразитизм, бюрократизм, відхилення у сфері моралі* тощо. Вони постають об'єктом постійного соціального контролю і правовиховного впливу.

Залежно від прийняття (або заперечення) людиною цілей суспільства і соціально схвалених засобів їх досягнення Р. Мертон в роботі «Соціальна структура та аномія» (1966 р.) запропонував оригінальну типологію девіацій як поведінкових реакцій на соціальні трансформації, котра включає: *конформізм, ритуалізм, ретретизм, інновацію і бунт*; вони особливо підкреслюють амбівалентний характер девіантної поведінки відносно прогресивних ривків чи деформацій суспільного розвитку. Деякі форми девіантної поведінки можна оцінювати й у позитивному плані, коли, незважаючи на відхилення від стандартів, вони сприяють прогресивному розвитку суспільства: зокрема, вияви *інновацій, соціальної творчості, креативності* у різних сферах (мистецькій, науковій, технічній), що часто є наслідком неусвідомлених дій, осяяння (інсайту), який складно пояснюється і не корелює з суспільними стереотипами.

Наукові класифікації соціальних відлень пов'язані з урахуванням історичних, національних, релігійних традицій-стереотипів, на ґрунті яких здійснюється оцінювання. Зокрема, їх можна типологізувати на підставі системи соціолого-правових критеріїв [6, с. 149–150]:

- залежно від *типу соціальних норм, які порушені*: девіації в праві, моралі (аморальні вчинки), етикеті, релігії, діловому спілкуванні тощо;
- за *цільовою спрямованістю і мотивацією* — корисливі, егоїстичні або альтруїстичні; агресивні або вимушені, спровоковані тощо;
- згідно з *об'єктивною стороною*, є: відхилення, що здійснюються шляхом діяльності (чи бездіяльності), тягнуть за собою конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпечність їх виникнення (делікт, правопорушення, бюрократизм, проституція тощо);
- за *об'єктом*: девіації, по-перше, можна віднести до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянути їх під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів держави, суспільства, соціальної групи чи особи); по-третє, можна виявити конкретні цінності чи інтереси як об'єкти правопорушень або аморальних учинків (життя, здоров'я особи, майно, громадські чи державні інтереси);
- за типом *порушених правових норм* негативні відхилення поділяють на злочини (кримінальні делікти) та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові, екологічні тощо);
- за *суб'єктом* вирізняють девіантну поведінку індивідів, групову, організаційну. Крім того, у межах зазначених груп слід розрізняти відхилення, притаманні дітям, підліткам, людям зрілого чи літнього віку;
- за *суб'єктивною спрямованістю* поведінки: а) відхилення, орієнтовані на зовнішнє середовище — *екстравертивні*, що є спланованими, цільовими, іноді афективними (свари, змови, вандалізм, злочини); б) поведінка, орієнтована на самого себе — *інтравертивна* (пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія). Обидві вступають у конфлікт із соціальними нормами та засобами соціального контролю.

Кожен з різновидів девіантної поведінки, маючи власну форму і специфічний зміст (руйнівний чи перетворюючий), певним чином пов'язаний з іншими. Вивченню цього питання приділяють особливу увагу дослідники з різних галузей суспільних наук, у тому числі правознавства [7]. Аналізуючи в соціологічній парадигмі природу і сутність проблеми соціальних відхилень, необхідно схарактеризувати зміст деяких основних форм і виявів девіантної поведінки (особи, групи), які спостерігаються у сучасному соціумі.

Насильство у родовому сенсі є *застосуванням соціальним суб'єктом різних форм силового впливу або примушення до інших осіб* з метою набуття (збереження) соціально-економічного, політичного панування, завоювання прерогатив або привілеїв, досягнення інших егоїстичних цілей. У той же час насильство вважають однією з найбільш брутальних, агресивних форм девіантної поведінки, визначаючи типом дій, за якого інші суб'єкти піддаються фізичному чи психологічному тиску, або прямій фізичній шкоді. Західні соціологи М. Вебер, В. Парето, Г. Моска, П. Сорокін, М. Фуко [8] традиційно аналізували функцію насильства у здійсненні завдань держави.

Нині склалася самостійна наука — *валеїнсологія*, що вивчає проблеми насильства в окремих напрямках: соціальному, правовому, політичному, юридичному, психологічному, міжнародному тощо. Соціологія вважає насильницькими дії суб'єктів, що обмежують матеріальні, економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, приватні та інші інтереси громадян. Психологи тлумачать насильство як безпідставні, імпульсивні дії, ірраціональну агресію. Соціологія права здебільшого оперує поняттям насильства в аспекті негативних форм девіантної поведінки, що завдають суспільну шкоду і є небезпечними для індивідів, а отже, потребують застосування правокорегуючих заходів.

Різновиди насильства досить різноманітні та мають специфічні вияви [9]. *Соціальне* насильство ідентифікується з класовою боротьбою, рабством ігнобленням; *економічне* — з експлуатацією, відчуженням від власності; *політичне* — характеризує дії влади, яка порушує природні і законні права, свободи громадян шляхом примушення і різних обмежень. Власне, у девіантній поведінці осіб чи маргінальних груп здебільшого виявляються такі види насильства:

– *моральне* — вияви зневажання людьми, приниження їх гідності і достоїнства, неетична поведінка;

– *психологічне* насильство — знущання, психічний тиск аж до руйнування особистості; тривалий психічний вплив агресивного суб'єкта на жертву, що призводить до психологічних зривів і формування патологічних станів;

– *матеріальне* — вандалізм, умисне пошкодження або руйнування цінностей матеріальної і духовної культури, у тому числі знущання над історичними і релігійними цінностями або традиціями;

– *емоційне, естетичне* — пропаганда через телебачення, кіномистецтво, театр і пресу насильницьких зразків і дій, що примушує жертву до невмотивованих щиросердних переживань;

– *фізичне* — умисне заподіяння фізичних ушкоджень жертві (виявляється погрозами та заподіянням прямої фізичної шкоди);

– *сексуальне* — зухвалий, потворний різновид психофізичного насильства; його інтерпретують як примушення жертви до сексуальних дій (без її згоди) з метою одержання фізіологічного задоволення чи вигоди з боку гвалтівника.

Серед форм насильницької поведінки особливо слід виділити *агресію*, як форму девіацій, що має на меті заподіяння шкоди, збитку іншій особі, групі людей, прагнення знищити, принизити чи примусити інших до небажаного. Фахівці розрізняють два основні види агресії: *реактивну*, що виявляється у формі гніву, ненависті, ворожості (експресивна, імпульсивна та афективна), та *інструментальну* — цілеспрямовану, свідому і задалегідь сплановану.

Як свідчать дані українських соціологічних досліджень стосовно виявлення фактів *психічного* і *фізичного насильства* серед молоді:

– залежно від віку і типу навчального закладу близько 40–60 % респондентів не менш одного разу на місяць потерпали від образ (чи ображали) інших учнів/студентів свого закладу;

– чисельність опитаних, для яких звично брати участь в образах інших декілька разів на тиждень, швидко зростає після 6-го класу (5 % серед 11–12-річних та 10 % серед 15–16 річних); серед них істотно переважають юнаки (з віком ставе різниця стає більшою);

– залежно від віку і типу навчального закладу 30–50 % опитаних щонайменше раз на рік брали участь у бійках; притому за останній рік перед опитуванням один раз билися 15–20 %, два і більше разів — 20–30 % (у кожній віковій групі значно більше юнаків, ніж дівчат); 20–35 %, юнаків билися протягом року щонайменше тричі; так само чинили 5–10 % дівчат [10, с. 12].

Отже, вияви психічного і фізичного насильства є досить поширеними серед української учнівської молоді, що вимагає посилення профілактичної і правовиховної роботи стосовно цієї деформації життя. Інакше важко запобігти такій проблемі, як випуск із навчальних закладів певного кола осіб з деформованою психікою, що спричинятиме їх власні проблеми у подальшому житті, а також ускладнить розв'язання проблеми наслідків насильства в суспільстві.

Самогубство (суїцид) — *умисне позбавлення себе життя*, одна з найбільш трагічних форм девіантної поведінки; це відхилення є поведінкою здебільш *іраціонального* типу, крайній спосіб утечі від нерозв'язуваних життєвих проблем, відмова від самого життя. Ним вважають два різні явища: індивідуальний поведінковий акт з трагічними наслідками чи колективну дію, коли група людей (наприклад, члени секти) з певних мотивів добровільно йдуть з життя. Не визнається самогубством лише позбавлення себе життя особою, яка не усвідомлює зміст і наслідки своїх дій (несамовиті особи і діти до п'яти років) — це фіксується як смерть від нещасного випадку. Вчені розрізняють також завершений суїцид, суїцидальні замаху (спроби) і наміри (ідеї).

У різних культурах склалися відмінні оцінки цього явища: частіше самогубство засуджувалося (з позиції християнської моралі це тяжкий гріх); в інших традиціях воно є звичаєвим за певних ситуацій (самоспалення удів в Індії — звичай *sami*, або *харакірі* самураїв Японії). Самогубство — надзвичайно складний феномен, що має психологічні, моральні, соціальні, культурологічні та медичні аспекти; правові підстави для оцінювання таких актів виникають за умов, коли з'ясовано, що особу було доведено до самогубства. Аналізуючи це явище в соціолого-правовій парадигмі, його особливості та причини, що полягають в дезорганізації соціальних інститутів, апатії та розчаруванні в житті, Е. Дюркгейм виокремив декілька видів самогубств [11]. Серед них:

– *егоїстичні* самогубства — результат соціальної дезінтеграції, іноді — маргіналізації, послаблення зв'язків між індивідом і суспільством;

– *альтруїстичні* — вчинені заради дійсного блага (чи на користь) інших людей, дітей тощо;

– *аномічні*, ті що відбуваються в кризовому суспільстві, яке перебуває в стані аномії, коли старі норми зруйновані, не діють, а нові відсутні або не засвоєні людьми.

Крім того, фахівці виділяють — *спокутне самогубство* як самозвинувачення, самопокарання; *самогубство–прокльон* — виражається у прокльоні когось, протесті проти певних обставин; *дезгелюціонне* — результат розчарування, невдоволеності своїм статусом; *демонстративне* — прагнення довести реальність суїцидальних намірів, звернути на себе увагу; *афективне* — вчинене внаслідок сильного переживання і страждання; *відверте* — обмірковане, міцне бажання і дія покінчити із собою.

Соціологічні оцінки і світова статистика самогубств свідчать про те, що суїцидальна поведінка більш притаманна міським жителям, самотнім і маргінальним групам суспільної ієрархії. За даними Російській Федерації, щорічно відбувається близько 100 тис. самогубств, включаючи також самогубства дітей; число суїцидів на 100 тис. населення становить 40 випадків (критичні показники у світовій практиці — 20) [12, с. 15–16]. Соціологічний аналіз показує, що суїцидальні вчинки провокує специфічна комбінація (конфлікт) таких ознак, як стать, вік, освіта, соціальний і сімейний стан, зокрема, ймовірність вияву цих девіацій залежить від вікової групи — самогубства частіше здійснюються у віці до 20 і після 55 років; сьогодні ж випадки суїциду трапляються і серед 10–12-річних дітей; співвідношення самогубств, що вдалися, між чоловіками і жінками становить 4 до 1, а у спробах — 4 до 2, тобто суїцидальні замаху чоловіків частіше мають трагічні наслідки. У контексті соціолого-правової оцінки слід підкреслити зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами відхилень, зокрема із пияцтвом: судові експерти виявили, що 68 % чоловіків і 31 % жінок позбавили себе життя, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Ця статистика підкреслює значущість правовиховних заходів із запобігання крайнім вчинкам осіб, які за тяжких обставин не здатні мобілізувати сили організму на їх подолання раціональним шляхом.

Під *наркоманією* розуміють *хворобливе ваблення, пристрасть до систематичного вживання наркотиків*, що приводить до залежності від наркотичних засобів, глибокого виснаження і важких порушень психічних і фізичних функцій організму. Розгорнуте визначення стану наркоманії надає комісія експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я. У світі налічують близько 240 видів токсичних речовин рослинного і хімічного походження, які стають предметом наркотичного вживання. Дослідники відзначають, що з початку 90-х років XX ст. наркоманія і токсикоманія набули масового характеру в пострадянських республіках; різні джерела вказували на наявність у Росії того часу 12 млн споживачів наркотиків [13]. Точну кількість українців, що зловживають наркотиками, визначити навряд чи можливо через недосконалість методів соціального контролю, але переважна більшість наркоманів — це молоді люди віком до 30 років.

Проте одержати досить об'єктивну інформацію з цього питання можна не тільки з медичних або кримінологічних джерел, а й завдяки КСД за проектом «Health Behaviour in School-aged Children Study» (HBSC), що провадив-

ся Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, і опитування ESPAD, які висвітлюють домінуючі тенденції серед молоді, що заважають її нормальному розвитку [14]. Йдеться про вживання молоддю наркотиків і алкоголю, куріння, вияви насильства; її сексуальну культуру, фізичну активність, психічне здоров'я і дозвілля; про матеріальний стан, сімейне і шкільне оточення; рівень поінформованості та джерела інформації, знання; «міфи» і стереотипи ставлення до життєвих проблем і поведінкових практик, загальні оцінки власного життя.

За результатами опитувань (2002 р.— 5267 осіб; 2006 р.— 6535 осіб) підготовлено міжнародний звіт «Здоров'я молодих людей і оточуюча среда» («Young people's health in context»), де представлені фактичні і порівняльні дані з 35 країн світу, в тому числі, по Україні [15]. Аналіз цих даних охоплює два джерела впливів на фізичне, психічне і соціальне здоров'я молоді: 1) щодо *здоров'я* — харчування, фізична активність, статева поведінка, куріння, вживання алкоголю і наркотиків; 2) *умови життя* у близькому соціальному оточенні (родинному, навчальному). У зв'язку з подальшим загостренням в Україні епідемічної ситуації з ВІЛ/СНІДу проаналізовано поінформованість учнівської молоді з цього кола питань. Зокрема, щодо *вживання* учнівською молоддю *наркотиків* КСД виявилось:

— серед опитаних 13–16-ріків вживали наркотики 10–25 % (залежно від віку і типу навчального закладу);

— щонайменше 1–2 рази в житті вживали наркотики понад 10 % юнаків і майже 5 % дівчат зі школярів-восьмикласників; відповідно 15 % і 5 % десятикласників, 35 % і 15 % першокурсників ПТУ, 25 % і 15 % першокурсників ВНЗ;

— близько половини тих, хто вживав наркотики більше 1–2 разів; понад 40 разів вживали наркотики 3 % першокурсників ПТУ; 1 % учнів 8-х, 10-х класів і студентів ВНЗ (споживачів наркотиків серед хлопців у всіх вікових групах і навчальних закладах було у 2–4 рази більше, ніж дівчат);

— найбільшим є вживання наркотиків (1–2 рази або частіше) серед жителів обласних центрів (11 %), найменшим — серед мешканців сіл (3 %); більше — на Сході України і в Києві (10 %), найменше — на Заході (5 %) [15, с. 11–12].

Одержані результати свідчать про поступову наркотизацію певного прошарку опитаних, раннього віку початку і поширення вживання наркозасобів, куріння та алкоголізації молоді останніми роками. Все це вимагає проведення ефективної профілактичної роботи і посилення заходів правового виховання стосовно цих чинників, які руйнують здоровий спосіб життя нових поколінь.

Токсикоманія також вважається формою девіантної поведінки (і хворобою), викликаною *вживанням токсичних речовин*, тобто *пігулок транквілізаторів, кофейну, надмірного чаю* (чифирю), *вдиханням ароматичних речовин побутової техніки* тощо; у стані сп'яніння, крім ейфорії, виникають зорові галюцинації. У результаті вживання наркотиків чи токсичних речовин у людини виникає психічна і фізична залежність: бажання за будь-що задоволь-

нити потребу в наркотику чи токсині, оскільки без нього розвиваються афективне напруження, страх, занепокоєння, почуття втоми, слабкості, запаморочення, болі в кістках і суглобах, серцебиття, озноб або, навпаки, жар у тілі; усі ці симптоми об'єднуються поняттям «синдром абстиненції». *Абстиненція* — це стан, що виникає в результаті раптового припинення прийому речовин, які викликають токсикоманічну залежність, або після введення їх антагоністів; вона характеризується психічними, вегетативно-соматичними і неврологічними розладами. Протікання абстиненції залежить від типу речовини, дози і тривалості її вживання.

Пияцтво і алкоголізм як види девіантної поведінки тісно пов'язані між собою, але мають і суттєві соціально-історичні відмінності. Оп'янюючі напої відомі люду з давнини, їх виготовляли з рослин та споживали під час свят чи релігійних ритуалів. Але з відкриттям промислового способу вироблення етилового спирту стало можливим масове споживання алкоголю. Тож у XVIII ст. пияцтво набуло широкого розмаху в європейських країнах — Англії, Німеччині, Швеції; цього ж часу у царській Росії швидко зростає споживання горілки. Отже, XX ст. посилило найскладнішу проблему людської цивілізації — алкоголізм.

Пияцтво тлумачиться як *непомірне споживання алкоголю*, це скоріше поведінкове відхилення, що поряд із загрозами здоров'ю заважає соціальній адаптації особистості. Алкоголь увійшов в життя людей як елемент соціальних ритуалів, звичаєва умова офіційних церемоній, свят, проведення дозвілля, розв'язання особистих проблем. Однак ця сумнівна традиція дорого коштує суспільству: як свідчить статистика, 90 % випадків хуліганства, 90 % згвалтувань за обтяжуючих обставин, майже 40 % інших злочинів пов'язані з пияцтвом. Убивства, грабування, розбійницькі напади, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у 70 % випадків вчиняють особи у нетверезому стані; близько 50 % розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Алкоголізм же є *патологічним потягом до спиртного*, що супроводжується соціально-моральною деградацією особистості. Алкогольна залежність — хвороба, що розвивається поступово і супроводжується патологічними змінами в організмі і свідомості питущої людини, які набувають незворотного характеру: спирт стає необхідною складовою для підтримання обмінних процесів. Алкоголізм у розвинених країнах уражає близько 7 % населення, у тому числі серед чоловіків старше 15 років — алкоголіків 10 %, серед жінок 1–3 %; за деякими даними, у Росії налічується понад 6 млн хронічних алкоголіків [12, с. 11, 21]. Зокрема, у Росії рівень споживання алкоголю на людину в рік становить 14,5 л абсолютного алкоголю (критичний же рівень у світовій практиці — 8 л). Останніми роками в Україні та Росії, на жаль, зростає кількість жінок-алкоголікочок, а також питущих підлітків. Фахівці розрізняють три види алкоголізму:

1) *побутовий* — характеризується звиканням до алкоголю, але питуща людина ще здатна контролювати кількість спиртного і навіть тимчасово припинити його вживання;

2) при *хронічному* алкоголізмі схильність до пияцтва, міра вживання спиртних напоїв сягає максимуму, отже, ця пристрасть набуває патологічного характеру; втрачаються можливості самоконтролю і необхідна медична допомога;

3) *ускладнений* алкоголізм відрізняється від попередніх тим, що питущі люди разом із алкоголем уживають барбітурати або наркотики.

Щодо проблем уживання алкоголю серед української молоді, то соціологічні дані засвідчують украй тривожну картину [10, с.10–11]:

– пробували алкоголь хоч раз у житті 45–85 % опитаних (залежно від віку і навчального закладу);

– серед юнаків 15–16-років вживали алкоголь до 13 літ — 25 %, а серед опитаних 11–12-річного віку — 40 % (напрошується висновок про те, що вживання алкоголю «молодшає» приблизно на 15 %);

– щотижневе споживання *міцних напоїв* серед 15-річних дівчат і 13-річних юнаків зросло більше ніж у півтора рази; *вина* серед юнаків — майже в 1,5–2,5 разу, серед дівчат — 1,5–4 рази, *пива* — у 1,5–2,5 разу; отже, за останні чотири роки молодь стала більше пити;

– потижево вживають пиво більше 1/2 опитаних 15-річних юнаків і більш 1/3 дівчат того самого віку; 30 % серед 13-річних юнаків і 15 % дівчат; щодня і щотижня пили пиво 15 % шестикласників та більш ніж 50 % першокурсників ПТУ (невипадково українські громадські організації та ЗМІ фактично фіксують у молодіжному середовищі так званий «пивний алкоголізм»);

– були п'яними хоча б раз у житті 20 % шестикласників і майже 70 % першокурсників ПТУ; перебували у стані сп'яніння до 10 разів від 2 % шестикласників до майже 20 % першокурсників ПТУ;

– ніколи не втрачали контроль над собою через вживання спиртного 65 % опитаних з числа жителів села, менше 55 % з числа жителів обласних центрів.

Соціальні практики боротьби з алкоголізмом і зловживанням спиртовими напоями мають два напрями:

1) обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їх продажу і виробництва, підвищення цін, жорсткості каральних заходів за порушення заборон і обмежень; крайній варіант — це історичні спроби уведення «сухого закону» на території деяких країн (Англія, США, Фінляндія, Росія);

2) виховні заходи, спрямовані на зменшення потреби в алкоголі, поліпшення соціоекономічних умов життя, зростання духовності людей і загальної культури вживання міцних напоїв, зважена інформація про шкоду пияцтва та формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки.

На ґрунті сексуальних захворювань учені розрізняють деякі види девіантної поведінки: *патологічні девіації* у формі різних *сексуальних збочень*, які вивчають медицина і психіатрія; *непатологічні сексуальні девіації* на ґрунті статевих розладів, що свідчать про відхилення у межах сталих норм та є предметом соціолого-психологічних, іноді кримінологічних досліджень (оскільки

включають відхилення від соціальних, правових і моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини) [12, с. 9, 13]. Виділяють декілька груп сексуальних відхилень:

- відхилення в способах реалізації статевої пристрасті — *садизм, мазохізм*;
- нетипові відхилення у формі статевої пристрасті до осіб своєї статі чи до близьких родичів — *гомосексуалізм, лесбійство, кровозмішення*;
- порушення статевого самоусвідомлення — *транссексуалізм*;
- відхилення, пов'язані зі зміною стереотипів статево-ролевої поведінки, — *маскулінізація, фемінізація*;
- девіації у ставленні до об'єкта сексуального задоволення — *зоофілія, некрофілія, педофілія, фетишизм, ексгібіціонізм* тощо.

Безумовно, в аспекті забезпечення нормальної дії репродуктивної функції соціуму, підвищення культури статевої стосунків, особливо в юнацтва, значну роль відіграють психологічний вплив дорослих, відповідна до віку освіченість і культурне виховання. Останніми роками соціологи фіксують ряд ризикових тенденцій у статевій поведінці молоді [10, с. 84–87]:

- за останні 3–4 роки вік початку статевого життя у більшості опитаних зменшився з 15 до 14 років; серед тих, хто почав статево жити, більше юнаків, ніж дівчат (приблизно на 15–25 % залежно від віку і навчального закладу);
- найбільше тих, хто мав власний досвід статевого життя, серед 15–16-річних першокурсників ПТУ — майже 45 %; найменше — 10 % серед школярів;
- проте не користувалися презервативом під час останнього статевого контакту понад третини восьмикласників, 20 % десятикласників і першокурсників ВНЗ, а також 15 % першокурсників ПТУ;
- під час останнього статевого контакту майже кожний третій уживав алкогольні напої або наркотики.

Проституція — форма девіантної поведінки, що означає *практику статевої зносин поза шлюбом, здійснюваних за матеріальну винагороду*, що слугує основним чи додатковим джерелом коштів для обраного способу життя. Основні види проституції (за суб'єктом): чоловіча та жіноча, доросла та дитяча.

Соціологи виділяють також такі діяльнісні ознаки проституції:

- як *роду занять* — задоволення сексуальних потреб клієнтів;
- за *характером* — систематичні статеві зв'язки з різними особами без почуттєвого погляду, спрямовані на задоволення статевої пристрасті клієнта в будь-якій формі;
- за *мотивом* занять — заздалегідь погоджена винагорода (гроші, матеріальні цінності), що є основними чи додатковими джерелами існування повії [16].

Учені налічують більш десятка видів повій: *вокзальні* — це в основному малолітні повії, що збігли з родин алкоголіків тощо; *вагонні та автомобільні* повії; так звані «*плечові*» — жінки, що потішають рейсовий побут водіїв-далекобійників; «*повітряні*», *сезонні*, що виїжджають у літню пору підробити на

курорти; *осілі повії*; *повії-мігрантки*; *організовані «леді»*, що працюють за викликом, з охороною; *елітні* — вишукані танцівниці стриптиз-барів, манекенниці, фотомоделі, покоївки дорогих готелів; *експортні повії*, які працюють у зарубіжних нічних клубах, готелях, стриптиз-барах на розвагу гостей [17].

Ці дані передусім свідчать про нагальну потребу актуалізації соціально-правового виховання з сімейних цінностей, підвищення ролі шлюбу, ефективності профілактичної роботи із запобігання небажаної вагітності та інфекцій, що передаються статевим шляхом, тощо. Зокрема, надважливим моментом у боротьбі з проституцією є не тільки економічні заходи з працевлаштування молодих жінок, юнаків, а й питання поінформованості української молоді з проблеми походження, загроз і розповсюдження ВІЛ / СНІДу. За соціологічними оцінками:

– обізнані щодо вірусної природи ВІЛ/СНІДУ майже 90 % опитаних молодих людей та лише 75 % знали, що ВІЛ-інфекція передається через статевий контакт без презерватива, через спільне використання голки для ін'єкцій, переливання крові;

– 40 % думали, що інфікуватися можна через укуси комарів; 20 % — через спільне куріння однієї сигарети, поцілунки, користування спальною білизною, предметами особистої гігієни, 10 % — через спільне перебування в лазні;

– лише 1/2 опитаних знали, що статеві контакти з постійним партнером зменшують ризик інфікування (20 % так не вважали); але 20 % першокурсників ВНЗ та 1/3 восьмикласників вірять у можливість щеплення від ВІЛ-інфекції;

– в теорії 75 % дівчат і 80 % хлопців вважають, що постійне користування презервативом захищає від зараження; але на практиці, за їх визнанням, ризикували інфікуватися внаслідок статевого акту без презерватива 23–30 % опитаних (залежно від віку і типу навчального закладу) [10, с. 11–13].

Аналіз показників поінформованості і поведінки молоді щодо небезпечності інфікування на ВІЛ показує, що потреба в наданні дохідливої та переконливої інформації, закріплення навичок безпечності статевого життя лишається вкрай актуальною. Враховуючи, що найбільш значущим джерелом знань з цієї проблеми визнані викладачі (на думку 70 % респондентів), очевидно, що саме в школі, ПТУ і ВНЗ доцільно активізувати профілактичну роботу з надання знань про культуру статевих зносин та шляхи інфікування на ВІЛ і методи самозахисту.

Соціальний паразитизм вважається *цинічним, неправовим способом одержання нетрудових доходів*. Серед них — не тільки злочинні дії, злочинство, а й одержання коштів за допомогою азартних ігор, спекуляцій, протекціонізму, корупції та інших неправомірних засобів; використання з метою наживи механізмів, матеріалів, транспортних засобів, житлової площі, палива, сировини, що належать державі; зрештою, вимагання додаткової сплати за послуги обманним шляхом. Проте слід мати на увазі, що оцінювання тих або інших джерел доходу залежить від сформованих у суспільстві моральних

і правових норм, характеру суспільно-політичного ладу країни. За умов ринку спекуляція в сучасній Україні позитивно розцінюється владою і людьми, як бізнесовий механізм.

Нетрудові доходи кваліфікуються за двома ознаками: відсутність власних трудових витрат; наявність правової заборони на одержання даного виду коштів, послуг. Це важливі характеристики, без урахування яких неможливо адекватно оцінити дії людей. Зокрема, наявність *правової заборони* дає змогу відрізнити від нетрудових доходів такі матеріальні надходження, як одержання спадщини, грошей та інших цінностей як подарунку, відсотків за банківським депозитом, виграш у лотереї чи по облигаціях, винагороди за здавання державі скарбів тощо.

Жебрацтво — вид соціального паразитизму, означає систематичне випрохування в сторонніх осіб (з різних приводів) грошей, продуктів харчування, одягу та ін. У поєднанні з кримінальними формами організації жебрацтво нині у більшості випадків перетворилося на прибутковий злочинний бізнес, який має свою специфічну структуру, відповідні «ролі» і контролюється злочинними авторитетами.

Бродяжництво — маргінальний спосіб життя, характерний для зубожілих, бездомних людей, маргіналів, волоцюг, які блукають без визначених цілей і занять, живуть у чужих людей, вештаються з одного місця до іншого та постають пасивним джерелом криміногенності [18].

Висновки. Періодичні соціологічні вимірювання ситуації з поширення девіацій серед громадян і молоді, їх аналітичні результати є потужним чинником підвищення ефективності правовиховної діяльності навчальних закладів та впливу громадських установ. Завдяки цьому вищі і середні заклади освіти України одержують інформацію з найбільш гострих проблем, які передусім слід включати до змісту програм і заходів, що коригують поведінкові відхилення і відповідно сприяють удосконаленню основних засобів соціального контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» [Текст] / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратегіч. дослід., Ін-т екон. прогнозування НАН України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004; Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.). [Текст] — К.: Український ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 250 с.
2. Дьюї, Д. Моральні принципи в освіті [Текст] / Д. Дьюї; пер. з англ. М. Олійник. — Центр гуманіт. дослід. Львів. нац. ун-та ім. І.Франка. — Львів: Літопис; Освіта, 2001. — 30 с.
3. Гилинский, Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. И. Гилинский. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 520 с.
4. Социологическая энциклопедия [Текст] / общ. ред. А. Н. Данилова. — Минск.: «Бел Эн», 2003. — 384 с.

5. Геєць, В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку [Текст] / В. М. Геєць. — К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. — 863 с.; *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій* [Текст] : кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціал. досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 355 с.
6. Соціологія [Текст] : підручник / за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2010. — 224 с.
7. Девиантні процеси в обществe: соціологічний аспект изучения [Текст] / под ред. А. Н. Шилова. — М. : Изд-во МГУ, 1995. — С. 5–95; Гилинский Я. И. Девиантность, преступность, социальный контроль [Текст] : избр. ст. / Я. И. Гилинский. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 322 с.; Дмитриев, А. В. Конфликтология [Текст] / А. В. Дмитриев. — М. : Гардарики, 2000. — С. 175–185; Шереги Ф. Социология девиации: прикладные исследования [Текст] / Ф. Шереги. — М., 2004. — 344 с.; Социальные отклонения [Текст] : 2-е изд. / В. Н. Кудрявцев и др. — М. : Юрид. лит., 1989. — 368 с.; Кудрявцев, В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М. : НОРМА, 2009. — 128 с.
8. Сорокин, П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. Сорокин. — СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1999. — 448 с.; Фуко, М. Интеллектуалы и власть: Избр. пол. ст., выступ., интервью. Ч. 2. [Текст] / М. Фуко; пер. с фр. И. Окуневой. — М. : Практис, 2005. — 318 с.
9. Герасина, Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации [Текст] / Л. Н. Герасина // Проблемы борьбы з насильницькою злочинністю в Україні / НЮАУ. — Х. : АПРН України, 2001. — С. 119–124.
10. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. — К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. — 128 с.
11. Дюркгейм, Э. Самоубийство: Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм; пер. с фр. — М. : Мысль, 1994. — 399 с.; *Его же*. Норма и патология [Текст] Э. Дюркгейм // Социология преступности. — М. : Прогресс, 1966. — С. 39–44; Осипова, Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма [Текст] / Е. В. Осипова. — СПб. : Алетей, 2001. — 330 с.
12. Павленок, П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения [Текст] : учеб. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева. — М. : ИНФА-М, 2007. — 185 с.
13. Россия в цифрах — 2005 [Текст] : крат. стат. сб. / Федерал. служба гос. статистики : офиц. изд. — М. : Статистика России, 2005. — 477 с.
14. Вступ до стратегічного планування для формування навичок здорового способу життя [Текст] / Проект ЄС «Вдосконалення багатогалузевих підходів до профілактики ВІЛ / СНІД серед молоді України. Міністерство освіти та науки України». [Текст] — К., 2007. — 120 с.; The 1999 ESPAD Report / Alcohol and other drug use among students in 30 European countries [Текст] / В. Hibell, В. Andersson, S/Hahlstrom, О. Balakireva. Т. Vjarnason, А. Kokkevi, М. Morgan / The Swedish Council for Information on Alcohol and Other drugs (CAN), The Pompidou Group at the Council of Europe, Stockholm, 2000. — 362 p.
15. Здоровье молодых людей и окружающая их среда [Текст] / Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья (НБСC)»: результаты международного обследования 2001/2002 гг. [Текст] / под ред. С. Currie, С. Roberts, R. Morgan и др. — Евр. регион. бюро Всемир. орг. здравоохранения. — Копенгаген. — 2007. — 254 с. (на рус. и англ. яз.). — 254 с.

16. Голосенко, И. А. Социологические исследования проституции в России: история и современное состояние вопроса [Текст] / И. А. Голосенко, С. И. Голод. — СПб. : Петрополис, 1998. — 128 с.
17. Меренков А. В. Социальный портрет современной проститутки [Текст] / А. В. Меренков, М. Н. Никитина // Социолог. исслед. — 2000. — № 5. — С. 47–51.
18. Лиходей О. А. Профессиональное нищенство и бродяжничество как социальный феномен российского общества [Текст] / О. А. Лиходей. — СПб., 2004. — 255 с.

ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Герасина Л. Н.

Осуществлен социологический дискурс проблем природы и форм проявления девиантного поведения в социальном пространстве, определены правовоспитательные методы коррекции этого явления.

Ключевые слова: *девиантное поведение, механизм и формы социальных отклонений, правовое воспитание.*

PROBLEMS OF DEVIATION CONDUCT IN CONTEXT OF SOCIOLOGICAL MEASURING

Gerasina L. M.

Sociological discussion of problems about nature and forms of exposure of deviation conduct in social space is carried out, and the legal-education methods of correction of this phenomenon are certain.

Key words: *deviation conduct, mechanism and forms of social rejections, law education.*

УДК 316.733

Г. П. Сукачова, кандидат педагогічних наук

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості формування етнічної самоідентифікації населення сучасної України. Наведено низку чинників, що безпосередньо впливають на характер і умови протікання відповідних процесів.

Ключові слова: *етнічна самоідентифікація, національна ідентифікація, само-свідомість, етнічна культура, етнос, нація.*